

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
Рябініна О.В.

“ 30 ” __05__ 2019 р.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Тема 1.4. Українські землі у складі Литви та Польщі

План

1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського.
2. Етапи об'єднання Польщі та Литви. Втрата автономії руськими князівствами.
3. Антифеодальна боротьба українського народу та боротьба за національну незалежність.
4. Причини та теорії виникнення козацтва.
5. Запорозька Січ. Особливості козацької форми державності. Самобутня козацька культура.

Час проведення: 2 години.

2019

1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського

Феодальна роздробленість Київської держави, сили якої підірвала монголо-татарська навала, призвела до захоплення українських земель феодалами Польщі, Литви, Молдавії, Угорщини, Кримського ханства і Туреччини.

У XIV ст. Україна переживала період політичного, економічного і культурного спаду. Тоді ж почався період підйому в розвитку її сусідів — Литви, Польщі, Московського князівства.

У XIII ст. внаслідок розпаду племінного і зародження феодального суспільства, а також об'єднання войовничих, відсталих язичницьких племен утворилася Литовська держава зі столицею у Вільнюсі. Вона рішуче протистояла нападам з боку Лівонського і Тевтонського орденів лицарів-хрестоносців. Значно зміцнилася Литовська держава при великому князеві Гедиміні (1316-1341 рр.). На початку XIV ст. литовці розпочали захоплення Білорусі. Після смерті Юрія-Болеслава князем Волині стає син Гедиміна Любарт (1341-1385 рр.). Литва почала істотно впливати на політику Любарта, заволоділа Волинською, Холмською і Белзькою землями.

Другий син Гедиміна Ольгерд (1345-1377 рр.) узяв курс на захоплення українських земель. Це полегшувалося й тим, що Золота Орда після смерті хана Джанібека в 1357 р. помітно ослабла: почалися міжусобиці й фактично утворилося кілька улусів. Протягом 1355-1356 рр. Ольгерд захопив Чернігівсько-Сіверську землю, а в 1362 р. — Київ. Того ж року він розгромив загопи татарських військ на р. Сині Води і поширив свою владу на Поділля. В усіх цих землях Ольгерд залишив княжити своїх синів і племінників. Так, у Києві правив його старший син Олександр. Місцеві феодали зберегли окремі свої володіння, а руські землі — Чернігівська, Київська та Волинська — залишалися автономними. Руські князі й бояри були васалами литовського князя. Водночас князь брав на себе обов'язки захищати їх від татар. Литовські князі проголосили правило: "Старого ми не змінюємо, а нового не впроваджуємо". Українська аристократія підтримувала Велике князівство Литовське, оскільки його зовнішня політика (саме у боротьбі з монголо-татарами) збігалася з інтересами України. Українське населення вважало литовців союзниками у боротьбі із Золотою Ордою.

Таким чином, підкоривши Білорусь і значну частину території України, Велике князівство Литовське стало найбільшою державою в Європі. Більшість населення в ньому становили українці й білоруси. Литовці були культурно відсталішими від них, сповідували язичництво. Литовська верхівка швидко потрапила під культурний вплив своїх слов'янських підданих. Литовські князі намагалися пристосуватися до українських і білоруських умов життя, приймали православну віру, місцеву культуру, мову, тобто ставали українськими і білоруськими князями, тільки з нової литовської династії Гедиміновичів. Слов'янська мова ставала державною, нею писали офіційні документи. Починаючи з Гедиміна литовські князі називали себе князями литовців і руських, а свою державу — Великим князівством Литовським і Руським.

Велику роль в історії України відіграла Польща. Ще в 1339 р. польський король Казимир III уклав союз з угорським королем проти України і дістав

підтримку Ватикану. Через дев'ять днів після смерті Галицько-Волинського князя Юрія-Болеслава Казимир III розпочав похід у Галичину. У боротьбі з місцевим населенням він у 1340 р. захопив усю Галицьку землю.

Завоювання українських земель не відбувалося для поляків так легко, як для литовців. Річ у тім, що польську агресію підтримали польські магнати, які мріяли про українські землі; католицька церква, яка хотіла знищити православ'я і поширити свій вплив на Схід; багаті польські городяни, яким були потрібні торговельні шляхи до Галичини. І хоча спочатку Галичина зберігала відносну адміністративну незалежність, а Казимир III офіційно пообіцяв поважати права і звичаї українського населення, незабаром усе різко змінилося. Вже в 1340 р. король попросив Папу звільнити його від присяги "дотримувати обряди, права і звичаї православних підданих" і почав роздавати землі полякам, німцям, угорцям; в усіх волостях були призначені старости.

Тому в 1340 р. населення під керівництвом боярина Дмитра Дедька вигнало поляків з Галичини. До 1345 р. Галичина залишалася під владою литовського князя Любарта. Проте поляки не втрачали надії захопити Галичину. Тривалий час вони в союзі з угорцями боролися з литовцями, які підтримували українців, за Галичину і Волинь. Для поляків ця війна була хрестовим походом проти язичників-литовців і православних українців. У 1366 р. війна завершилася перемогою Польщі, яка захопила всю Галичину і половину Волині.

У 1379 р. помер польський король Казимир III. За договором з Людовіком Угорським Казимир згодився на передання Людовіку польської корони і українських земель після смерті в разі, якщо у нього не буде наступника (що й сталося). Людовік став польським королем, проте намагався втримати Галичину у складі Угорщини. Для цього він призначив князем Галичини близького до себе Влади-слава Опольського. Опольський оточив себе німцями, поляками, угорцями, погано ставився до місцевого населення, здійснював політику католицизму. У Львові в 1375 р. було засновано католицьке архієпископство. Після смерті Людовіка королевою Польщі стає його донька Ядвіга, яка в 1387 р. відвоювала Галичину в угорців і остаточно приєднала до Польщі.

Північна Буковина — частина Галицько-Волинського князівства, створеного в 1359 р., — потрапила у залежність від Молдавської держави. Молдавію, а в її складі й Буковину, постійно захоплювали то Угорщина, то Польща, а починаючи з XVI ст. вона почала залежати від Турецького султана.

Ще у другій половині XIII ст. Угорщина приєднала Закарпатську Україну. На захоплених землях зберігалися місцеві територіальні утворення — жупи (пізніше їх почали називати комітетами), проте очолювали їх угорські феодалі.

Наприкінці XIV ст. у Польщі та Литві з'явилися спільні державні інтереси. По-перше, і Польщі, і Литві загрожували агресивні плани Тевтонського ордену. По-друге, треба було утримувати нові величезні території з білоруським і українським населенням. По-третє, зі зростанням своєї могутності Московська держава почала заявляти претензії на всі давньоруські землі. До того ж польські магнати-пани мали намір заволодіти рештою українських земель і шукали для цього нові можливості.

Від середини XIV ст. і до 70-х років XV ст. знову посилюється значення Київського князівства, де княжила династія Гедиміновичів. У ті роки межі Київського князівства розширилися внаслідок приєднання частини земель сусідніх

князівств, зокрема за рахунок колонізації південних степів. Під владою київського князя були Овруч, Мозир, Чорнобиль, Житомир, Остер, Черкаси, Переяслав, Канів, Звенигородка та інші міста, де Гедиміновичі призначили своїх намісників. Київський князь був васалом Великого литовського князя, проте зберігав за собою верховну владу в землі. Так, у його підпорядкуванні були старости, він здійснював верховне командування військовими силами, мав право роздавати землі в користування боярам. Протягом 1362-1395 рр. у Києві княжив представник династії Гедиміновичів — Володимир Ольгердович. При ньому значно зміцнилася влада, почалося карбування власних монет, з'явився герб Києва — архангел Михаїл на червоному щиті. На прапорі був зображений Київський герб на зеленому тлі.

Дотримуючись своєї політики, Вітовт усунув князя Володимира від князювання в Києві й на його місце призначив Скиргайла Ольгердовича. Після його смерті у 1396 р. Вітовт правив Київською землею через своїх намісників. Князівська влада в Києві відновилася ще раз з 1440 по 1470 р. Останнім київським князем був Семен Олелькович. Після цього Київська феодальна держава перестала існувати. Київською землею почали керувати литовські воєводи.

2. Етапи об'єднання Польського та Литовського князівств.

Після приєднання українських і білоруських земель Литва прагнула захопити й Північно-Східну Русь. Проте в 1372 р. московський князь Дмитро Донський розбив литовські війська під Любутськом. Значення Москви ще більше зросло після Куликівської битви 8 вересня 1380 р., коли руське військо розгромило золотоординські полчища Мамаю. У цьому зв'язку в польських вельмож зародилась ідея династичної унії Польщі та Литви, для чого вони вирішили віддати заміж польську королеву Ядвігу за нового Великого литовського князя Ягайла Ольгердовича.

Кревська унія

У 1385 р. у м. Крево була укладена персональна унія між Ягайлом і польською верхівкою, згідно з якою він обирався польським королем, одружувався з королевою Ядвігою. Ягайло зобов'язувався організувати боротьбу за повернення загарбаних німцями земель, інкорпорувати Литву та Русь до Польщі, запровадити на цих землях католицизм.

Разом з литовськими присяжні грамоти на вірність польському королю підписали київський, волинський та новгород-сіверський князі. Спроби швидкого впровадження в життя умов унії посилили опозицію в середовищі литовської та руської верхівок, яку очолив литовський князь Вітовт. Згідно з досягнутим компромісом 1392 р. Литва залишалась фактично самостійною державою на чолі з Вітовтом, який на засадах ленного права (права влади над певною землею за умов виконання військової або адміністративної служби) залежав від польського короля. До 1440 р. в Україні точилась боротьба під проводом Вітовта, а по його смерті - Свидригайла проти польського втручання і посадження литовських магнатів намісниками та воєводами на Київщині, Чернігівщині, Волині. Несприйняття місцевою українською елітою унії Литви та Польщі призвело до устремлень окремих її кіл у бік православної Москви. Навіть здобута спільно з поляками перемога над німцями під Грюнвальдом у 1410 р. не зупинила прагнення української, білоруської та литовської верхівки до самостійності.

Люблінська унія

На рубежі між середньовіччям та новими часами в історії України знаковим явищем стала Люблінська унія 1569 р. між Великим князівством Литовським і Королівством Польським. Вона була зумовлена такими чинниками:

1. *Тривалим досвідом Литовсько-Польських союзів XIV- XV ст. Наприкінці XIV ст.* Литва та Польща опинились під загрозою з боку Тевтонського ордену й шукали взаємоприйнятних форм боротьби з ним. В обох країнах точилась боротьба між різними групами: у Литві - між братами та родичами князя Ягайла; в Польщі - між мало- та велико-польськими феодалами. Внаслідок компромісів

2. *Московською загрозою.* Литва була у стані перманентної війни з Московським царством. Виснажені великими втратами, литовці відчували, що без Польщі не зможуть вистояти.

3. *Династичними зв'язками.* Король польський і водночас великий князь литовський Сигізмунд II Август (1520- 1572) не мав синів - спадкоємців престолу. Розуміючи, що політичне недалекоглядно покладатись на думку сеймів у визначенні нового правителя, спираючись на власний авторитет, він рішуче підтримав ідею нової унії. Зреалізовано її на Люблінському спільному сеймі, під час якого король видав привілеї для української православної шляхти Волині, Київщини, Поділля, заохочуючи її голосувати за об'єднання.

4. *Прагненням української шляхти здобути права, якими користувались польські шляхтичі (приміром, не сплачувати деякі податки).* Крім того, українська шляхта сподівалась отримати допомогу в охороні своїх земель від набігів кримських татар. Польща, що перебувала на вершині економічної та політичної могутності, видавалася їм найкращим союзником. Тому вони в односторонньому порядку проголосували за вихід українських земель зі складу Великого князівства Литовського і включення їх до Польського Королівства.

Люблінський сейм тривав протягом першої половини 1569 р., а 1 липня було підписано акт про унію, згідно з яким Польща та Литва об'єднувались в єдину державу - Річ Посполиту на чолі з монархом, обраним на спільному сеймі. Єдиний сейм і сенат мали збиратися у Варшаві. Об'єднана держава здійснювала зовнішньополітичні зносини, мала єдину грошову одиницю. Шляхта звільнялась від сплати торгових мит. Піддані обох держав мали рівне право володіти маєтками в обох частинах Речі Посполитої. Велике князівство Литовське зберігало автономію, маючи окремий уряд, адміністрацію, суд, закони, військо.

Українські землі в складі Королівства Польського поділялись на шість воєводств: Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське, Чернігівське воєводство. Управляли ними воєводи з дуже великими повноваженнями. На території чотирьох нових воєводств продовжували діяти Литовський статут, попередня система судочинства, «руська мова» як урядова. Згодом їх поволі витісняли польські порядки, польська та латинська мови.

В Україні почало інтенсивно зростати землеволодіння магнатів та шляхти. Латифундії феодалів набули виняткового значення у зв'язку зі змінами в економіці Західної Європи, яка потребувала сільськогосподарської продукції. Запровадження комерційне орієнтованих маєтків (фільварків) допомогло суттєво збільшити в Україні виробництво та вивіз зерна. Якщо через Гданський порт у 1557 р. було вивезено 89 тис. т зерна, то у 1583 р. - вже 138 тис. т, а в 1618 р. - 256 тис. т.

Все це відбилось на становищі українських селян. Було зламано колективістську общинну форму землекористування і впроваджувалось наділення землею кожної сім'ї. Селянин повинен був відбувати панщину, яка постійно збільшувалась. До того ж поляки обмежили можливості соціальної мобільності українців, намагаючись всіляко прикріпити їх до землі.

Не всім представникам правлячих верств Литви Кревська унія була до душі (адже Польща стала гегемоном у союзі Польщі та Литви). Речником протесту Великого Литовсько-Руського князівства проти свавільного, антидержавного акту Ягайла виступив князь Вітовт (1392-1430 рр.), який кілька разів намагався розірвати зв'язки з Польщею і здобути королівський титул. Згідно з угодою, підписаною в 1400 р., Ягайло і польські феодалі визнали Вітовта довічним правителем автономної Литовської держави, а Вітовт прийняв титул Великого князя литовського.

Політика Вітовта була спрямована на зміцнення Литовської держави. Залежність українських і білоруських земель від Литви значно зросла. Вітовт ліквідував найбільші удільні князівства на території України (Волинське, Новгород-Сіверське, Київське, Подільське), Західне Поділля змушений був передати Польщі. Вітовта непокоїло й те, що багато дрібних князів з династії Гедиміновичів українізувалися, почали вболівати за місцеві інтереси більше, аніж загалом за справи Великого князівства. Тому Вітовт постійно переводив князів з одних володінь до інших, щоб позбавити їх місцевої підтримки. Дрібні князі, аби зберегти свої землі, повинні були відбувати військову службу у Великого князя. Таким чином, Україна перетворилася на литовську провінцію під керуванням великокнязівських намісників.

Розширюючи кордони держави, Вітовт поставив перед собою завдання витіснити татар з Причорномор'я і вийти до берегів Чорного моря. У 1399 р. на р. Ворсклі відбулася велика битва з татарами, проте литовці зазнали поразки. І все-таки у 20-ті роки XV ст., скориставшись ворогуванням між золотоординськими ханами, Вітовт розширив межі Литовської держави до Чорного моря. Для захисту степових просторів він збудував тут кілька фортець.

Вітовт продовжував зміцнювати позиції литовської знаті. У 1423 р. він підписав угоду з Ягайлом, згідно з якою литовські бояри-католики діставали такі самі широкі права, як і польська шляхта. Та водночас зі зближенням польської і литовської знаті на ґрунті католицизму збільшувався розрив між литовською і православною українською знаттю. Поділ на католиків і православних, що відбувся в результаті Кревської унії в 1385 р., тепер посилювався суспільними і політичними привілеями католиків.

Після смерті Вітовта в 1430 р. у Великому князівстві Литовському почалася боротьба проти польських панів і католицької церкви. Українські феодалі, спираючись на підтримку кількох литовських магнатів, обрали Великим князем брата короля Вітовта — Свидригайла, князя зі Східної України, який негативно ставився до союзу з Польщею. У відповідь на це Ягайло захопив Волинь і Поділля, де незабаром почалася народна війна проти поляків. Намагаючись підірвати владу Свидригайла зсередини, Польща організувала серед литовців пропольську партію, яка оголосила недійсним обрання Свидригайла Великим князем і зробила Великим князем молодшого брата Вітовта — Сигізмунда Старобського. Внаслідок цього в

1432 р. Литовське князівство поділилося на два табори: землі, де жили литовці, підтримували Сигізмунда, тоді як українське населення підтримувало Свидригайла. Сигізмунд, намагаючись знайти підтримку серед православних феодалів, пообіцяв зрівняти їх у правах з литовськими феодалами-католиками. Це сприяло тому, що в 1435 р. він переміг Свидригайла, хоча народні виступи, зокрема в Київській землі, тривали. Проте постійна орієнтація Сигізмунда на Польщу призвела до невдоволення литовських і українських панів, і в 1440 р. Сигізмунд загинув від рук змовників на чолі з українськими князями Іваном і Олександром Чарторийськими. Литовці обрали своїм Великим князем сина Ягайла — Казимира, який у 1447 р. стає також королем Польщі під іменем Казимира IV.

І хоча литовські пани дедалі більше відтісняли українців від державного життя у країні, вони змушені були піти на поступки українському населенню і відновити Київське та Волинське удільні князівства. Київським князем став Олелько Володимирович, а Волинським — Свидригайло. Та вже в 50-х роках, спираючись на підтримку польських магнатів, Казимир IV узяв курс на остаточну ліквідацію залишків автономії українських земель. У 1452 р. після смерті Свидригайла та в 1471 р. після смерті князя Семена Олельковича Волинське і Київське князівства були ліквідовані й перетворені на воєводства під управлінням намісників Великого князя.

Добре розуміючи обстановку, литовські правителі намагалися схилити православне населення України до католицизму. У цьому зв'язку в 1458 р. православну церкву України і Білорусії було відокремлено від московської митрополії й перетворено на самостійну київську митрополію. Проте на унію з католицькою церквою українське населення не пішло.

У XV ст. над Україною нависло нове лихо — з боку Туреччини (Османської імперії) і Кримського ханства. Після розпаду Золотої Орди на Кримському півострові в 1449 р. виникла татарська військово-феодална держава. Хан Хаджі-Гірей остаточно відмежувався від Орди, а основою його зовнішньої політики стало пограбування сусідніх країн. Його наступник хан Менглі-Гірей захопив Причорномор'я і знову відсунув українські землі на північ.

У 1498 р. Туреччина вперше напала на українські землі, зокрема розоривши міста Перемишль і Ярослав. Починаючи з 80-х років XV ст. напади татар на Україну стають постійними. Кримські татари грабували українські землі, забирали і продавали українських людей у рабство. Найбільшим ринком з продажу рабів стала Кафа (кримське місто Феодосія). Литовські князі змушені були платити щорічну данину Кримському ханові, проте напади на Україну тривали, а польсько-литовська держава не змогла організувати захисту своїх південних кордонів. Наймане військо було невелике — близько 4 тис. осіб. Замки, побудовані литовцями для оборони у Вінниці, Брацлаві, Черкасах, Умані, Барі, Каневі та інших містах, були погано оснащені й мали невеликі гарнізони. І тільки на початку XVI ст. у ряді битв польське військо і загони місцевих князів під керівництвом українського князя Костянтина Острозького змогли завдати поразки татарським загарбникам. Однак в основному боротися проти татар і турків доводилося українському народові та новій силі, яка зароджувалася в ті часи, — козацтву.

Посилення централізаторської політики Великого князівства Литовського, ущемлення прав православного населення та українських князів і панів призвели до

того, що багато українських магнатів почали шукати захисту у православної Московської держави.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. утворилась єдина Російська держава. Важливим етапом на шляху її зміцнення була ліквідація в 1480 р. монголо-татарського ярма. Московський князь Іван III прийняв титул "государя всієї Русі" і заявив, що всі землі колишньої Київської Русі мають тепер належати Москві.

Ще в 1481 р. князь Федір Бельський, Михайло Олелькович та Іван Гольшанський у відповідь на ліквідацію Київського князівства організували змову з метою вбити короля Казимира і передати українські землі під владу Москви. Проте змову було розкрито, її учасників страчено, тільки Федору Бельському вдалося врятуватись. З 90-х років XV ст. православні правителі Чернігівських князівств добровільно почали визнавати владу Москви.

У 1508 р. український князь Михайло Глинський, сміливий, талановитий і прекрасно освічений (освіту він здобув у Західній Європі), очолив повстання в Україні проти Литви, та воно зазнало поразки, і Глинський втік до Москви.

Унаслідок воєн, що відбулись на початку XVI ст., до Росії перейшли Чернігівсько-Сіверські землі, зокрема міста Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Брянськ, Більськ, Гомель. Цим було покладено початок входженню частини українських земель до складу Російської держави.

Отже, на початку XVI ст. стало очевидним, що Велике князівство Литовське почало втрачати свої позиції. У 1549 і 1552 р. воно не змогло протистояти нападам татар. У 60-ті роки XVI ст. нова війна з Москвою змусила литовських панів звернутися по допомогу до Польщі. Натомість поляки головною умовою поставили об'єднання в єдине політичне ціле Польщі й Литви, яких до того об'єднувала тільки династична унія. Литовські й українські магнати боялися посилення ролі польських панів і були проти цього, проте дрібні й середні українські феодали, невдоволені владою магнатів, підтримували об'єднання, сподіваючись дістати такі самі привілеї, які мало польське дворянство.

У 1569 р. король Сигізмунд II Август скликав у **Любліні сейм**. Поляки за підтримки дрібної шляхти з Волині, Поділля, Київщини оголосили про приєднання цих земель до Польщі. У результаті підписання Люблінської унії було утворено Річ Посполиту, з єдиним королем, сеймом, грошима, податками і зовнішньою політикою. Велике князівство Литовське зберігало певну автономію, зокрема місцеве управління, військо, суд, скарбницю.

До Польщі відходили всі українські землі, які були розділені на сім воєводств: Руське (Галичина), Більське, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське і Чернігівське (створене в 1635 р.).

Протягом майже двох століть більшість населення України проживала у складі Великого князівства Литовського. На думку історика М. Грушевського, Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Москва. Дехто з українських істориків стверджує, що, по суті, воно стало оновленою руською державою, а не іноземним формуванням, що поглинуло Україну. І хоча національно-політичне життя українців стикалося з певними перешкодами, проте для розвитку культури і національної самосвідомості це був сприятливий час. Українські нащадки князів і бояр мали рівні права з литовцями, часто були намісниками, воєводами, старостами і всі життєво важливі питання

вирішували на місцях. Вони також засідали у великокнязівській раді та центральній адміністрації. Діловодство велося українською мовою, а Литовський статут (кодекс Великого князівства) ґрунтувався на законодавчих традиціях Київської держави. Православна церква мала в українських землях практично головне значення. Водночас, як засвідчує доля Галичини, яка першою потрапила під владу Польщі, з переходом українських земель від Литви до Польської корони під сумнів було поставлене власне існування українців як окремої етнічної спільноти.

3. Антифеодальна боротьба українського народу та боротьба за національну незалежність.

Адаптація до політичних, суспільних і культурних умов Речі Посполитої ускладнювалась пасивністю української еліти. Її розвиток до 1569 р. відбувався в умовах вирішення відносно обмеженого кола питань: литовсько-татарських, литовсько-московських взаємин, протистояння між прихильниками самостійності Литви і пропольською орієнтацією. Після Люблінської унії перед українською шляхтою розкрились нові перспективи, можливість участі в загальноєвропейських справах. Прикладом, протистояння з Кримом трансформувалось у боротьбу християнської Європи проти наступу мусульманської Османської імперії. Річ Посполита, одна з найпотужніших держав Європи, опинилася на самому вістрі цієї боротьби. Проникнення в Україну концепцій, сформованих Реформацією та контрреформацією, ще більше ускладнили стосунки в суспільстві. На ці проблеми нашаровувались кризові явища всередині української православної церкви, спроби польської еліти духовно, релігійне уніфікувати українські землі. Зважаючи на ключову роль релігії в тогочасному суспільстві, боротьба за захист православної віри набула виняткового політичного змісту.

Православ'я в українських землях опинилось наприкінці XVI ст. у глибокій кризі. Місцева церковна верхівка, священники сконцентрували увагу на майнових, побутових проблемах. Константинопольські патріархи рідко втручались в українські церковні справи, обмежуючись висвяченням митрополитів, а коли і намагались впливати на місцеві проблеми, то діяли не завжди обдуманно. Втручання польської влади у призначення церковних ієрархів в Україні мало політичні цілі. Виникла ситуація, якою незадоволені були всі верстви українського населення.

Протистояння католицької та православних вірувань має два етапи.

1. Першою спробою викриття ворожості до українського народу папства та католицизму стала книга письменника, педагога, культурно-освітнього діяча Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» (1587). У ній обґрунтовувалась недоцільність календарної реформи Папи Римського Григорія XIII, містився заклик до всіх православних і передусім до князя Олександра Острозького непохитно стояти на обороні православної церкви.

2. Після Брестського собору 1596 р. розпочалась наступна фаза полемічної боротьби. У відповідь на новий твір П. Скарги, який доводив правомірність унії між православною та католицькою церквами, заперечувалась можливість світським особам мати голос в цій справі.

Представники української еліти під час полеміки обґрунтували принцип соборності та ідею демократичної церкви, спростували нападки на константинопольського патріарха, застерігали проти порушень релігійної свободи в

Речі Посполитій, доводили, що впровадження унії не відповідає традиціям польського політичного права, засадам шляхетського парламентаризму.

Деякі представники православного духовенства визнавали можливість існування церкви без ієрархії служителів, рівність представників усіх станів суспільства, різко засуджували весь політичний лад Польщі, заперечував контакти із західною культурою, закликали православних обмежитись вивченням лише церковних книжок.

Братський рух

Поява і поширення братств як національно-релігійних організацій пов'язані з загальноєвропейською тенденцією посилення ролі суспільства під впливом ідей Ренесансу та Реформації. З другої половини XVI ст. в Україні братський рух набув самостійного значення в політичному житті, протистоячи зростаючому тиску польсько-католицьких елементів.

Перше - Львівське Успенське братство - засноване у 1463 р. міщанами, купцями та ремісниками. Спочатку братства дбали про забезпечення церков книгами, іконами, свічками, опікувалися хворими, сиротами, бідними, зубожілими громадянами. Згодом ставали культурними і духовними осередками українського громадянства в місті або в цілому регіоні, як, приміром, Львівське, Луцьке та Київське.

Між 1589- 1615 рр. братства виникли майже у 20 містах. З 1585 р. починається організаційне оформлення братств. У 1586 р. Антіохійський патріарх затвердив статут Львівського братства, а в грудні 1587 р. константинопольський патріарх визнав за ним право ставропігії (автономної церковної організації, не підлеглої юрисдикції місцевих єпископів) з правом зверхності над іншими братствами, нагляду за діяльністю духовних і світських осіб. У братстві були запроваджені загальні збори, членські внески (півгроша на місяць), щорічні вибори керівництва - чотирьох старійшин. Львівське братство відіграло значну роль у боротьбі з польським національним і релігійним тиском, добиваючись релігійної та професійної рівноправності українського громадянства, православних з католиками.

Братства запроваджували принцип виборності служителів церкви, в тому числі з достойних світських осіб; засновували власні друкарні та школи, вириваючи суспільство з під цілковитої залежності від духовенства. Друкарня Львівського братства у 1574 р. стараннями Івана Федорова видрукувала «Апостол» та «Буквар», а протягом 1591- 1722 рр. - 140 книг тиражем 160 тис. примірників, які розходилися по Україні, Білорусі, Валахії, Молдові, Болгарії, Московії, Сербії.

У 80-ті роки XVI ст. з'являються братські школи, які ставали центрами формування нової української еліти, науковими осередками, кузнею політичних провідників. Вони сприяли формуванню інтелектуального потенціалу нації, створенню передумов для відкриття навчальних закладів вищого типу (Київського колегіуму), готували ґрунт для подальшого інтелектуального, духовного прориву, який здійснив «гурток Петра Могили» у 1630- 1640 рр.

Брестська церковна унія: політичні причини та наслідки

Деякі українські церковні ієрархи засобом подолання кризи в православній церкві (діяльність братств вони вважали одним з її проявів) та упередженості польського католицького керівництва стосовно українців вважали унію з католицькою церквою, що відповідало настроям частини тогочасного українського

суспільства. Ідею унії між православною та католицькою церквами на рівноправних засадах, згідно з домовленостями Флорентійського собору (1439), спершу підтримував князь Констянтин Острозький - впливовий і рішучий захисник православ'я. Однак переговори між українськими владиками, представниками українських світських кіл, польською світською владою та папськими послами затягувались. Прискорили їх зовнішні обставини. У 1589 р. була проголошена автокефалія Московського патріархату, глава якого отримував титул патріарха Московського і всієї Русі. Це могло призвести до посиленого втручання Москви у внутрішні справи Речі Посполитої під приводом захисту православних в Україні й Білорусі. У 1590 р. шість єпископів - львівський, луцький, холмський та белзький, туровський і пінський закликали визнати верховенство Папи Римського за умови збереження церковного устрою і богослужіння за грецьким обрядом. Наприкінці 1595 р. вони відвідали Рим й уклали офіційну угоду з папою. Тільки після цього в жовтні 1596 р. у Бресті було скликано собор, який мав ухвалити рішення, прийняте групою ієрархів. Фактично одночасно відбулись два собори. За унію виступали митрополит, п'ять єпископів з ігуменами, архимандритами, частиною духовенства і шляхти. Проти - двоє єпископів, велика частина духовенства і шляхти на чолі з К. Острозьким. Король Сигізмунд III спеціальним універсалом підтримав рішення прихильників унії.

Виникнення греко-католицької церкви стало подією в політичному житті України, яку не можна оцінити однозначно. З одного боку, українське суспільство замість очікуваного порозуміння ще більше розколось; розпочалась довготривала завзята внутрішня боротьба, яка стала одним з головних чинників політичного життя до початку Визвольної війни у 1648 р. З іншого - саме греко-католицька церква на західноукраїнських землях протягом XVIII- XX ст. була могутнім фактором збереження національної самосвідомості українців.

Причини та теорії виникнення козацтва.

Вперше термін «козак» зустрічаємо у Початковій монгольській хроніці (1240). О.Пріцак вважає, що слово це існувало ще з XII ст. зафіксоване воно в арабсько-половецькому словнику 1245 р. У перекладі з тюркських мов він означає «одинокий», «схильний до завоювання». Цей термін вміщено в словнику половецької мови «Codeks Sumanicus» (1303) та в додатку до грецького збірника житій святих «Синаксаря». Спочатку воно позначало самотнього, неодруженого чоловіка. Цікаво, що пізніше в Криму слово «козак» вживалося для позначення полярних рольових функцій: «страж» і «розбійник».

Козаками також вважалися кур'єри, ескорт, а з 1452 р. - чингізиди та їх нащадки.

Проблема появи та формування козацької верстви й досі є дискусійною. Перші спроби її розв'язання були зроблені ще на початку XVII ст., коли польські історики намагались вивести козацький родовід із самоназви, тобто зі слова «козак». Зокрема, польсько-литовський хроніст М. Стрийковський вважав, що козаки походять від стародавнього ватажка «Козака», який вдало боровся з татарами. З часом викристалізувалася низка версій, що пояснюють походження козацтва:

- «хозарська» — ототожнює козаків з давніми народами степу «козарами», або

хозарами;

- «чорно-клобуцька» — вбачає в них нащадків «чорних клобуків» — тюркського племені яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Поросі:

- «черкаська» — вважає виникнення козацтва одним наслідків процесу міграції в Подніпров'я черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмутаракані;

- «татарська» — виводить козацький родовід з татар, ських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта. де шляхом злиття татарського елемента з місцевим населенням утворилася якісно нова верства — козацтво:

- «автохтонна» — доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вікових громад

- Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій віковий устрій, у військово-службові Формування, підпорядковані великому литовському князю;

- «болохівська» — дов'язує козачину з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців. Які після встановлення монгольського іга добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів:

- «бродницька» — висвітлює генетичний зв'язок козацтва зі слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі — «бродниками». які жили у пониззі Дунаю:

- «уходницька» — пов'язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми та іншою здобиччю:

- «захисна» — пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрозі:

- «соціальна» — факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання.

Жодна з цих теорій не може пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якомусь одному чиннику із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Водночас більшість з них містить раціональні зерна, синтез яких дає можливість наблизитися до правильної відповіді. Поява того чи іншого історичного явища зумовлена, як правило, сумарною дією чинників двох категорій (межа між якими досить умовна), тих, що роблять виникнення цього явища можливим, та тих, які зумовлюють його необхідність.

Чинниками, що робили можливими появу та формування козацтва, були:

- 1) існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами в порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями;

- 2) досвід освоєння південних територій уходниками. добичниками. бродниками та ін;

3) природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження і самореалізації. Необхідність виникнення козацтва зумовлена:

1) зростанням великого феодального землеволодіння, що розпочалося з XV ст. підштовхнуло процес господарського освоєння та колонізації нових земель;

2) посиленням феодальної експлуатації, прогресуючим закріпаченням, наростанням релігійного та національного гніту;

3) зростанням зовнішньої загрози, нагальною потребою захисту від нападів турків і татар.

Козацтво сформувалося на стику землеробської та кочової цивілізацій між слов'янським та тюркським етнічними масивами, між християнством та магометанством. Показово, що турки називали запорожців буткалами, тобто змішаним народом. У козацький побут органічно ввійшли тюркські слова (кіш, осавул, булава, бунчук, барабан, табір, майдан тощо), татарські озброєння (крива шабля), одяг і звичаї (шаровари, оселедець тощо). Тому термін «протистояння», поширений в історичній літературі, не зовсім точно відображає характер тих умов, за яких відбувалося формування козацтва. Цей маргінальний прошарок населення зростав на ґрунті взаємодії, взаємовпливу та пошуку компромісу між кочовою та хліборобською цивілізаціями.

Хоча перші згадки про козацтво датуються XIII ст. проте як нова соціальна верства суспільної ієрархії воно формується водночас зі шляхтою протягом XV—XVI ст. Фактично майже до кінця XVI ст. термін «козацтво» фіксував не соціальний статус, а спосіб життя, рід занять. У 1572 р. король Сигізмунд II Август видав універсал про Утворення найманого козацького формування. 300 козаків було прийнято на державну службу, записано у реєстр (список) і отримало правовий статус регулярного війська. І хоча ця дія мала на меті розкол козацтва, намагання використати частину його сил в інтересах польської держави, все ж вона поклала початок двом важливим суспільним процесам: а) утворенню реєстрових збройних формувань; б) легітимізації козацького стану — юридичному визнанню прав, привілеїв та обов'язків козацтва як соціальної верстви.

Утворений Сигізмундом II Августом загін незабаром був розформований. Лише 1578 р. уряд Речі Посполитої у зв'язку з поразкою в Лівонській війні та активізацією низового козацтва був змушений повернутися до ідеї відновлення реєстрових формувань. Король Стефан Баторій вписав до реєстру 500 козаків, які за свою службу звільнялися від податків, одержували землю на правах рангового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевої влади, судовий імунітет. Основними завданнями реєстровців були охорона кордонів та контроль за нереєстровими козаками.

З часом кількість реєстрових козаків зростала: 1590 р. їх налічувалося 1 тис. осіб, 1625 р. — 6 тис., а 1631 р. — вже 8 тис. Організаційно реєстрове (городове) козацтво 1625 р. мало шість полків — Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Переяславський, Чигиринський. Серйозним ударом по реєстровцям і по всій козацькій верстві була «Ординація війська Запорозького реєстрового» (1638), яка зменшила кількість реєстрового війська і обмежила привілеї та права козацтва.

На початку XVII ст. козацтво як соціальна верства не було однорідним: реєстрове (городове) козацтво — заможні, привілейовані козаки, які перебували на державній службі в Речі Посполитій; запорозьке (низове) козацтво — козаки, які проживали в пониззі Дніпра в межах військово-політичної організації Запорозька Січ; нереєстрове козацтво, яке виникло внаслідок самовільного «покозачення» і не маючи офіційно визначеного статусу вело козацький спосіб життя у прикордонних районах. Проте, незважаючи на неоднорідність, козацтво вже мало свою соціальну нішу, власне місце в становій ієрархії Речі Посполитої.

Отже, протягом XV—XVI ст. в суспільстві формується нова соціальна верства — козацтво, яка виникла як опозиція, як виклик існуючій системі, як нова еліта, що небезпідставно претендувала на роль політичного лідера і владу. Ґрунтом для формування козацтва стали існування великого масиву вільних земель, накопичений у попередній період досвід їхнього освоєння, природне прагнення людей до самозбереження, самоствердження і самореалізації. Каталізаторами цього процесу були широкомасштабна колонізація нових земель, що розгорнулася в XV ст.

Формування суспільно-політичного устрою Запорозької Січі. Самобутність козацької культури.

Перша писемна згадка про Запорозьку Січ з'являється 1551 р. у польського історика Мартина Бельського (1495 — 1575). У своїй «Всесвітній хроніці» він повідомляв, що у першій половині XVI ст. на Хортиці збиралися козаки для нагляду за переправами, промислом і для боротьби з татарами. Того часу дванадцять порогів (Кодацький, Сурський, Лоханський, Ненаситецький та ін.) перетинали Дніпро від берега до берега і тяглися вздовж течії майже на 100 км. Після цього ріка розливалася в широку заплаву — Великий Луг, де було багато проток та островів (понад 250). У різні часи Січ розташовувалася на різних островах — Малій Хортиці, Томаківці, Базавлуці та ін.

Складність питання про місцезнаходження і час виникнення першої Січі полягає в тому, що стихійно прибуваючі на Запорожжя козаки будували в різних місцях так звані «городці» та засіки або ж «січі» з повалених дерев для захисту від ворожих нападів. Проте такі імпровізовані населені пункти були слабоукріпленими і тому під натиском ворога досить швидко припиняли своє існування, не лишаючи після себе згадки, зафіксованої в історичних джерелах. Заснування першої Запорозької Січі історики, як правило, пов'язують з ім'ям козацького ватажка Дмитра Вишневецького.

Вишневецький Дмитро (Байда, 1516—1563) — один із перших відомих в історії українського козацтва гетьманів, нащадок великого князя литовського Ольгерда. У 1551 р. — черкаський і канівський староста, організатор відсічі татарським нападам. У 1560 р. — на службі в московського царя Івана Грозного, у 1561 р. повертається в Україну. У 1563 р. здійснив військовий похід до Молдавії. Через зраду одного з молдавських претендентів на владу козацьке військо зазнало поразки, а сам гетьман потрапив у полон, був відправлений до Стамбула і там страчений.

Під його керівництвом протягом 1552—1556 рр. на о. Мала Хортиця було побудовано фортецю, мури якої не тільки гарантували безпеку, а й надалі стали своєрідною базою для здійснення походів на Крим, осередком згуртування запорозького козацтва.

З часом на Запорожжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яку називають праобразом справжньої держави. Головними ознаками держави є існування особливої системи органів та установ, що виконують функції державної влади; право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою; певна територія, на яку поширюється юрисдикція даної держави. Січі були притаманні усі ці ознаки. Специфічні історичні умови та обставини життя запорожців помітно вплинули на процес самоорганізації козацтва, зумовивши неповторний імідж козацької державності. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Січі була січова рада, її рішення були обов'язковими до виконання. Як правило, рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила поділ земель та угідь, судила злочинців, що вчиняли найтяжчі злочини та ін. Важливою функцією ради було обрання уряду Січі — військової старшини, а також органів місцевої влади — паланкової або полкової старшини. У різні часи чисельність козацької старшини була не однаковою й інколи становила понад 150 осіб. До цієї групи козацтва входили: військова старшина — кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі: хорунжий, бунчужний, довбиш, канцеляристи та ін.; похідні та паланкові начальники — полковник, писар, осавул та ін. Старшина зосереджувала у своїх руках адміністративну владу та судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ на міжнародній арені.

Крім власних органів державного управління, в Січі функціонувало також власне козацьке право, яке було не писаним законом, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». Це пояснюється відсутністю традиції, оскільки козаки мали того часу порівняно коротку історію; перманентною воєнною конфронтацією, яка не давала змоги зосередитися на внутрішньому житті; побоюванням запорозьких козаків, що писані закони змінять та обмежать їхні свободи. Козацьке право фіксувало ті відносини, що уклались у Січі: утверджувало військово-адміністративну організацію (38 військових куренів і 5—8 територіальних паланок), зумовлювало правила військових дій, діяльність адміністративних та судових органів, порядок землекористування, укладання договорів, визначало види злочинів та покарань. Запорожжя мало і свою територію, яка називалася «землями Війська Запорозького, розташовуючись на території Дніпропетровської, частково Херсонської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та Харківської областей. Запорозька Січ у XVIII ст. за розмірами площі наближалася до острівної Англії. Територія Запорожжя постійно змінювалася, кордони переносилися. Проте це не може стати на заваді визнання козацької державності, оскільки у багатьох кочових народів кордони були постійно рухливими, а існування державності все ж таки визнавалося.

Отже, ми маємо своєрідну оригінальну форму державності, суть якої фахівці вбачають у самоврядній структурі народної самооборони і господарській формі самовиживання за вакууму державної влади та постійної воєнної небезпеки. М.

Костомаров назвав Січ «християнською козацькою республікою», і це визначення стало класичним, адже Війську Запорозькому Низовому «справді були притаманні певні риси демократичної республіки. Тут не існувало ні феодальної власності на землю, ні кріпацтва; панувала формальна рівність між усіма козаками (права користування землею та іншими угіддями, брати участь у радах та ін.). У Січі пануючою була виборна система органів управління, контроль за діяльністю яких здійснювала козацька рада. Для козацтва не існувало жодного авторитету: всіх своїх ватажків та отаманів вони сприймали винятково через призму усталених звичаїв та традицій. Невідповідність лідера козацьким нормам могла стати причиною не тільки усунення з посади, а навіть смертної кари. Сам обряд обрання старшини свідчив про глибоко укорінений демократизм козацької громади. Так, за звичаєм обраний кошовий отаман мусив двічі відмовлятися від булави і лише на третій — погодитися. Аби він не забував свого місця, й не зневажав рядових козаків та пам'ятав, звідки він вийшов, старі січовики посипали його голову піском або вимазували багнюкою. А кошовий мусив дякувати за ласку та довір'я і вклонятися на чотири сторони. Водночас, присягнувши отаману, козаки в усьому підкорялися йому і шанобливо до нього ставилися.

Свого часу відомий дослідник американської демократії Алексіс де Токвіль влучно підмітив, що американська, цивілізація виросла на двох великих протилежних засадах, які органічно з'єдналися в одне ціле — духу свободи та духу релігії. Це ж стосується й козацтва. Взаємовплив волелюбних і національно-релігійних засад лежить не тільки основі світобачення козаків, а є своєю ідеологічною ідеологією.